علمی ـ پژوهشی
فصلنامهٔ تخصّصی مطالعات قرآن و حدیث سفینه
سال بیست و سوم، شمارهٔ ۹۲ «ویژه حکمت اسلامی»، پاییز ۱۴۰۵، ص ۹۵-۱۰۹

بازسازی الهیات امید در قرآن؛ تحلیل مبانی خداشناختی رجاء در تفاسیر معاصر شیعه

سیده فاطمه علیزاده[۱] / سید رضا موسوی[۲] / حسن سرایلو[۳] / سوسن نریمانی[۴]

چکیده: الهیات امید در قرآن بر شبکه‌ای از مبانی خداشناختی استوار است که در تفاسیر معاصر شیعه با تأکید بر رحمت، حکمت، عدل، علم، قدرت، ربوبیت و توبه‌پذیری الهی بازخوانی شده است. این مبانی، امید دینی را از سطح یک حالت عاطفی فراتر برده و آن را به یک موضع معرفتی و وجودی تبدیل می‌کنند. هدف این پژوهش، بازسازی الهیات امید در قرآن و تحلیل مبانی خداشناختی رجاء در تفاسیر معاصر شیعه است تا نشان دهد شناخت صفات و افعال الهی چگونه به تقویت حسن‌ظن به خداوند و پیشگیری از یأس می‌انجامد. پژوهش حاضر به روش توصیفی-تحلیلی و با رویکرد کتابخانه‌ای و تفسیری انجام شده است. داده‌ها از آیات قرآن و منابع تفسیری معاصر شیعه استخراج و در چارچوب مبانی الهیات امید تحلیل شده‌اند. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که رحمت و جمال الهی، حکمت و عدل الهی، ضایع‌نشدن عمل صالح، معنای تربیتی ابتلا و سختی، توحید افعالی، ربوبیت مستمر، علم مطلق و قدرت نامحدود خداوند، و پذیرش توبه مجموعه‌ای از پشتوانه‌های معرفتی امید را شکل می‌دهند. این شبکه معنایی سبب می‌شود مؤمن رخدادهای سخت را در پرتو تدبیر الهی فهم کند، از بدگمانی و ناامیدی فاصله بگیرد و به آینده‌ای مبتنی بر لطف و جبران الهی اعتماد داشته باشد. بر پایه تحلیل تفاسیر معاصر شیعه، رجاء در قرآن صرفاً امید روانی نیست، بلکه بر شناخت توحیدیِ صفات و افعال خداوند استوار است. از این رو، حکمت الهی مانع یأس و زمینه‌ساز حسن‌ظن به خداوند است و امید دینی را به یک بنیان معرفتی و تربیتی پایدار تبدیل می‌کند.

کلیدواژه‌ها: الهیات امید، رجاء، حکمت الهی، حسن‌ظن به خداوند، تفاسیر معاصر شیعه

* دریافت: ۱۴۰۵/۰۳/۲۰؛ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۴/۲۰.

۱. (دانشجوی دکتری)، گروه الهیات و معارف اسلامی، واحد گرگان، دانشگاه آزاد اسلامی، گرگان، ایران. Se. alizade@iau. ac. ir
۲. استادیار گروه معارف اسلامی، واحد گرگان، دانشگاه آزاد اسلامی، گرگان، ایران (نویسنده مسؤول). r3131393@iau. ac. ir
۳. استادیار گروه الهیات و حقوق، واحد گنبد کاووس، دانشگاه آزاد اسلامی، گنبد کاووس، ایران. 4889416447@iau.ir
۴. استادیار گروه معارف اسلامی، واحد گرگان، دانشگاه آزاد اسلامی، گرگان، ایران. Soosan. Narimani@iau. ac. ir

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-19]

مقدمه

مقاله با تأکید بر بنیادی‌ترین عنصر حیات انسانی و دینی یعنی «امید» آغاز می‌کند و تأکید می‌ورزد که رجاء در منطق قرآن، فراتر از یک واکنش احساسی یا حالت روانی زودگذر، حقیقتی معرفتی و ایمانی است که ریشه در نوع نگرش انسان به خداوند دارد. رجاء بر پایه شناخت خداوند، اعتماد به رحمت و باور به ربوبیت شکل می‌گیرد و ازاین‌رو نه خوش‌بینی ساده‌انگارانه، بلکه اعتمادی استوار به نظام حکیمانه آفرینش به شمار می‌آید. قرآن در متن واقعیت‌های عینی زندگی همچون رنج، ابتلا و ناپایداری‌ها، امید را به‌مثابه عنصری بنیادین در زیست ایمانی مطرح می‌سازد و آن را با مفاهیمی چون رحمت، مغفرت، هدایت، نصرت و فرجام نیک پیوند می‌زند. آسیب رایج در فهم این مفهوم، فروکاستن آن به سطحی روان‌شناختی، تربیتی یا اخلاقی است؛ درحالی‌که در نگاه قرآن، رجاء پیش از هر چیز ریشه در خداشناسی دارد و بدون تبیین صفات و افعال الهی همچون رحمت، ربوبیت و حکمت، نمی‌توان به عمق معرفتی آن دست یافت. در سنت تفسیری معاصر شیعه، این پیوند با تأکید بر توحید و شناخت خداوند تبیین شده و نشان داده شده که امید دینی از معرفت به خداوند و اعتماد به تدبیر او سرچشمه می‌گیرد. ازاین‌رو، هدف پژوهش، تحلیل سه محور اصلی است: نخست، صفات جمالی و رحمت به‌مثابه مبدأ امید؛ دوم، توحید افعالی و ربوبیت مستمر به‌عنوان پشتوانه اعتماد به آینده؛ و سوم، حکمت و عدل الهی به‌عنوان زمینه‌ساز حسن‌ظن به خداوند و پایداری در مسیر ایمان.

بیان مسئله

بیان مسئله با اشاره به جایگاه اساسی رجاء در معارف قرآنی تأکید می‌کند که با وجود اهمیت این مفهوم، بیشتر پژوهش‌ها بر جنبه‌های اخلاقی، تربیتی یا روانی آن متمرکز شده‌اند و از تبیین منسجم بنیان‌های خداشناختی آن غفلت کرده‌اند. در بسیاری از مطالعات، آیات رحمت و مغفرت گردآوری شده، اما نسبت درونی آن‌ها با مسئله امید و چگونگی استوار شدن رجاء بر صفات و افعال الهی، به‌صورت تحلیلی و منسجم بررسی نشده است. این خلأ موجب می‌شود که امید در فهم دینی از جایگاه اصیل خود فاصله

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-19]

گرفته و به احساسی فردی یا آرزویی بی‌پشتوانه فروکاسته شود. در واقع، عدم تبیین صحیح مبانی معرفتی، پیوند عمیق رجاء با رحمت الهی، ربوبیت مستمر و حکمت خداوند را نادیده می‌گذارد و مفهوم را از ظرفیت بزرگ تفسیری و معرفتی خود تهی می‌سازد. ضرورت این بازخوانی از آن روست که امروز مسئله امید در مواجهه با بحران‌های فردی و اجتماعی اهمیت بیشتری یافته، اما پاسخ قرآن به این نیاز صرفاً دعوت عاطفی به امیدواری نیست، بلکه بر شناختی عمیق از ذات و افعال الهی استوار است. ازاین‌رو، **پرسش اصلی** پژوهش آن است که مبانی خداشناختی رجاء در تفاسیر معاصر شیعه چیست و این مبانی چگونه به بازسازی الهیات امید در قرآن یاری می‌رساند؟ در راستای آن، **پرسش‌های فرعی** عبارت‌اند از: جلوه‌های جمال و رحمت در صفات الهی چگونه منشأ پیدایش امید در اندیشه مفسران معاصر شیعه شمرده شده است؟ توحید افعالی و ربوبیت مستمر چه نقشی در پدید آمدن ثبات، امنیت و اطمینان نسبت به آینده دارد؟ و حکمت الهی چگونه زمینه‌ساز حسن‌ظن به خداوند و استواری رجاء در حیات ایمانی انسان می‌شود؟

۱. مفهوم‌شناسی رجاء و الهیات امید

رجاء از ریشه «رَجَوَ» در لغت به معنای امید، چشم‌داشت و انتظار تحقق امر مطلوب در آینده است و بر سه مؤلفهٔ مطلوب‌بودن متعلق، امکان تحقق و آینده‌مندی استوار است؛ ازاین‌رو، نه به امر محال و نه به امر قطعی تعلق می‌گیرد، بلکه در قلمرو امکان و انتظار معنا می‌یابد (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ق، ص۳۴۶؛ ابوهلال عسکری، ۱۴۱۲ق، ص۲۴۸؛ مصطفوی، ۱۳۷۱، ج۴، ص۷۰). رجاء با تمنّی که به امر ناممکن تعلق دارد و طمع که امیدی بی‌پشتوانه است تفاوت دارد و بر وجود سبب یا مقدمه‌ای عقلانی برای تحقق تکیه می‌کند (زبیدی، ۱۴۱۴ق، ج۱۸، ص۲۲۸؛ قرشی، ۱۳۷۱، ج۳، ص۶۱). در اخلاق اسلامی، رجاء صادق با عمل و فراهم‌سازی مقدمات همراه است؛ نراقی با تمثیل کشاورز بیان می‌کند که امید به محصول تنها در صورت فراهم بودن بذر، زمین و آبیابی، رجاء حقیقی است و در غیر این صورت، آن را غرور نفس و آرزوی محض می‌شمارد (نراقی، ۱۳۶۷، ص۱۳۹). در سنت عرفانی، قشیری رجاء را اطمینان قلب به جود الهی و جرجانی آن را تعلق دل به تحقق محبوب در آینده

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-19]

تعریف کرده‌اند (قشیری، ۱۳۷۴، ص۱۹۹؛ جرجانی، ۱۳۰۶، ص۴۸) و روایات بر توازن آن با خوف تأکید دارند تا مؤمن از یأس و رکود بازماند (کلینی، ج۳، ص۱۱۰). در کاربرد قرآنی، رجاء از سطح حالت روانی فراتر رفته و معنایی ایمانی و الهیاتی می‌یابد که بر معرفت به خداوند، رحمت و فضل او و نیز صدق وعده‌های الهی استوار است. آیاتی چون «لا تَقْنَطُوا مِنْ رَحْمَةِ اللَّهِ» (زمر: ۵۳) و «إِنَّ اللَّهَ لا يُخْلِفُ الْمِيعادَ» (آل‌عمران: ۹) نشان می‌دهند که امید در افق ربوبیت و سنت‌های الهی معنا می‌یابد. بدین‌سان، «الهیات امید» منظومه‌ای از آموزه‌های قرآنی درباره خدا، جهان و انسان تعریف می‌شود که امیدی معنادار، عقلانی و کنش‌گرانه را تبیین می‌کند.

۲. مبانی الهیاتی (خداشناختی) رجاء

در نگرش قرآنی، رجاء بر معرفت به خداوند استوار است و انسان زمانی می‌تواند به آینده، آمرزش و گشایش امیدوار باشد که جهان را در پرتو ربوبیت، رحمت، حکمت و قدرت الهی تفسیر کند. قرآن خداوند را پروردگاری رحیم، غفور، حکیم، قادر، رازق و مدبر معرفی می‌کند که بندگان را در لغزش و رنج رها نمی‌سازد و همواره راه بازگشت و رشد را می‌گشاید. در این چارچوب، مبانی خداشناختی رجاء در سه محور قابل بررسی است:

نخست، صفات جمالی و رحمت الهی: رحمت و مغفرت، گسترده‌ترین و فراگیرترین صفات الهی‌اند که با آیاتی مانند «وَ رَحْمَتی وَسِعَتْ كُلَّ شَيْءٍ» (اعراف: ۱۵۶) و «إِنَّ اللَّهَ يَغْفِرُ الذُّنُوبَ جَميعاً» (زمر: ۵۳)، امید مؤمن را از دایرهٔ گناه و ناامیدی فراتر می‌برند و ریشه‌های یأس را از دل او می‌زدایند.

دوم، توحید افعالی و ربوبیت مستمر: توحید افعالی به معنای آن است که همهٔ افعال عالم، اعم از هدایت، رزق، نصرت و تدبیر، به خداوند بازمی‌گردد. ربوبیت مستمر الهی به تدبیر لحظه‌به‌لحظهٔ نظام هستی اشاره دارد. تکیه بر این اصل، امنیت‌بخش‌ترین رکن اعتماد به آینده است؛ چنان‌که آیات فراوانی بر نصرت الهی و رزاقیت خداوند تأکید دارند.

سوم، حکمت و عدل الهی: حکمت به معنای قراردادن هر پدیده‌ای در جایگاه شایستهٔ خود و عدل به معنای پاداش و کیفر عادلانهٔ الهی است. این دو صفت، ضامن آن‌اند که

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-19]

تلاش مؤمنانه بی‌ثمر نماند و پاداش نیکوکاران و کیفر ستمگران قطعی باشد، ازاین‌رو، زمینه‌ساز حسن‌ظن و پایداری رجاء در فراز و نشیب‌های زندگی می‌شوند. بنابراین، رجاء در قرآن نه احساسی زودگذر، بلکه بر شناختی عمیق از ذات، صفات و افعال الهی بنا شده و به‌مثابه رکنی اساسی در زیست ایمانی، انسان را به پایداری و حرکت در مسیر کمال فرا می‌خواند.

۲-۱. صفات جمالی خداوند و امکان‌بخشی به امید مؤمنانه

در تفاسیر معاصر شیعه، شناخت صفات جمالی خداوند مهم‌ترین مبنای الهیاتی رجاء به شمار می‌آید. امید دینی ثمره خداشناسی‌ای است که انسان را در نسبت با پروردگاری رحمان، رحیم، غفور، تواب، لطیف، رب و رزاق قرار می‌دهد؛ ازاین‌رو هرچه این معرفت عمیق‌تر شود، امید از سطح احساسات گذرا فراتر رفته و به اطمینانی پایدار و مسئولیت‌آفرین تبدیل می‌شود.

۲-۱-۱. رحمت الهی؛ بنیاد امید قرآنی

بنیادی‌ترین جلوه جمال الهی در قرآن، رحمت است. تکرار «رحمان» و «رحیم» در آغاز سوره‌ها و آیه (وَرَحْمَتِي وَسِعَتْ كُلَّ شَيْءٍ) (اعراف: ۱۵۶) بر فراگیری رحمت الهی دلالت دارد. علامه طباطبایی ذیل این آیه، رحمت را اصلی مستمر در نظام تکوین و تشریع دانسته و یأس را ناسازگار با سنت جاری الهی معرفی می‌کند (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج۸، ص۲۶۵). آیه (قُلْ يَا عِبَادِيَ الَّذِينَ أَسْرَفُوا... لَا تَقْنَطُوا مِنْ رَحْمَةِ اللَّهِ) (زمر: ۵۳) اوج امیدآفرینی قرآنی است؛ زیرا خطاب «یا عبادی» حتی گناهکاران را در دایره عبودیت نگه می‌دارد و سه تأکید «لا تقنطوا»، «یغفر الذنوب جمیعاً» و «إنه هو الغفور الرحیم» افقی فراگیر از مغفرت می‌گشاید (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج۱۷، ص۲۳۳). جوادی آملی نیز رحمت الهی را از جهت فاعلی مطلق و نامحدود دانسته و محرومیت را ناشی از عدم قابلیت انسان می‌داند (جوادی آملی، ۱۳۷۸، ج۲۴، ص۳۲۴). صادقی تهرانی در «الفرقان» این آیه را از بزرگ‌ترین زمینه‌های امید معرفی می‌کند، اما تأکید دارد که امید نباید به جرأت بر گناه بینجامد، بلکه باید مقدمه توبه و تحول عملی باشد (صادقی تهرانی، ۱۴۱۹ق، ج۱۸، ص۴۵). مدرسی نیز ذیل آیه (فَإِنَّ مَعَ الْعُسْرِ

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-19]

یُسْرًا) (شرح: ۵) همراهی گشایش با دشواری را قانونی قطعی در تدبیر الهی می‌داند (مدرسی، بی‌تا، ج۳۰، ص۴۹۳). برآیند این دیدگاه‌ها نشان می‌دهد که رحمت الهی نخستین رکن الهیات امید در قرآن است؛ زیرا معرفت به خدای رحمان و رحیم، جهان را عرصه تدبیر حکیمانه و لطف فراگیر الهی معرفی می‌کند.

۲-۱-۲. مغفرت؛ امکان بازگشت و ترمیم

اگر رحمت افق عام امید را در هستی می‌گشاید، مغفرت الهی این امید را در ساحت حیات اخلاقی و تجربه خطاهای انسانی عینی می‌سازد. آیاتی چون (إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ التَّوَّابِينَ) (بقره: ۲۲۲) و (وَهُوَ الَّذِي يَقْبَلُ التَّوْبَةَ عَنْ عِبَادِهِ وَيَعْفُو عَنِ السَّيِّئَاتِ) (شوری: ۲۵) در همین افق معنا می‌شوند. آیه (إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ التَّوَّابِينَ) از امیدبخش‌ترین آیات قرآن است؛ زیرا خداوند در آن از «محبت» به توبه‌کنندگان سخن می‌گوید. علامه طباطبایی تصریح می‌کند که محبت الهی به توبه‌کنندگان نشان می‌دهد توبه نه مانع تقرب، بلکه زمینه رشد و نزدیکی بیشتر به خداوند است (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج۲، ص۹۶). فضل‌الله نیز با رویکردی تربیتی تأکید می‌کند که گناه پایان راه نیست، بلکه بازگشت صادقانه می‌تواند آغاز حرکتی تازه باشد (فضل‌الله، ۱۴۲۲ق، ج۳، ص۳۹۶). وی ذیل آیه زمر/۵۳ آن را «دریچه‌ای از نور» برای خروج انسان از تاریکی‌های روحی می‌داند (فضل‌الله، ۱۴۲۲ق، ج۲۰، ص۲۹۰). آیه (وَهُوَ الَّذِي يَقْبَلُ التَّوْبَةَ...) (شوری: ۲۵) نیز سه حقیقت را کنار هم می‌نشاند: پذیرش توبه، عفو از گناه و علم خداوند به اعمال. علامه طباطبایی می‌نویسد علم مطلق خداوند به گناهان به قهر فوری نمی‌انجامد، بلکه با رحمت واسعه همراه است (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج۱۸، ص۶۴). جوادی آملی آن را نشانه برنامه تربیتی خداوند بر پایه فرصت بازگشت معرفی می‌کند (جوادی آملی، ۱۳۷۸، ج۱۵، ص۳۵۸). بنابراین مغفرت الهی صرفاً بخشش گذشته نیست، بلکه نیرویی برای ساختن آینده و یکی از ارکان الهیات امید در قرآن است.

۲-۱-۳. لطف؛ استمرار هدایت و عنایت

لطف الهی در حقیقت ربوبیت، هدایت، علم و عنایت خداوند به بندگان تجلی می‌یابد و نشان می‌دهد خداوند پروردگاری مدبر و نزدیک است که انسان را در مسیر رشد

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-19]

رها نمی‌کند. طیب در اطیب البیان ربوبیت را تدبیر و پرورش تدریجی موجودات به سوی کمال می‌داند و آن را امیدآفرین معرفی می‌کند؛ زیرا انسان را در قلمرو تربیت الهی قرار می‌دهد، نه در فضای تصادف و بی‌پناه‌ی (طیب، ۱۳۷۸، ج۳، ص۲۹۱). علامه طباطبایی ذیل آیه (وَعِندَهُ مَفَاتِحُ الْغَيْبِ...) (انعام: ۵۹) علم الهی به جزئی‌ترین پدیده‌ها را پشتوانه آرامش انسان می‌داند (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج۷، ص۳۳۳). فضل‌الله این آیه را نقطه مقابل نگرش‌های پوچ‌گرایانه دانسته و آن را تثبیت‌کننده امید عقلانی می‌داند (فضل‌الله، ۱۴۲۲ق، ج۹، ص۱۵۰). همچنین مصطفوی ظرفیت امیدبخش صفاتی چون «رحمان»، «غفور» و «لطیف» را یادآور می‌شود (مصطفوی، ۱۳۸۹، ج۸، ص۹۵) و صادقی تهرانی توازن صفات جمالی و جلالی را مبنای امید دینی می‌داند (صادقی تهرانی، ۱۴۱۹ق، ج۳، ص۱۹۰). در ترسیم فرجام نیک مؤمن، آیه (لَا يَسْمَعُونَ فِيهَا لَغْوًا إِلَّا سَلَامًا...) (مریم: ۶۲) آینده‌ای آکنده از صلح و کرامت را تصویر می‌کند. علامه طباطبایی آن را نشانه کمال نعمت بهشتی می‌داند (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج۱۴، ص۲۹) و جوادی آملی آن را جلوه ربوبیت دائمی خداوند می‌شمارد (جوادی آملی، ۱۳۷۸، ج۱۷، ص۳۴۷). بنابراین لطف الهی در صورت‌های گوناگون ربوبیت، علم، هدایت و بشارت ظهور می‌یابد و رجاء را به امیدی پایدار و عقلانی بدل می‌سازد.

۲-۱-۴. رزاقیت؛ امنیت آینده در پرتو ربوبیت

رزاقیت الهی یکی از جلوه‌های روشن رحمت و ربوبیت خداوند نسبت به بندگان است. قرآن با نسبت دادن روزی‌رسانی حقیقی به خداوند، انسان را از احساس بی‌پناهی در برابر نیازهای مادی و وجودی رهایی می‌بخشد و او را به سرچشمه‌ای فراتر از اسباب ظاهری پیوند می‌دهد. در آیه (إِنَّ اللَّهَ هُوَ الرَّزَّاقُ ذُو الْقُوَّةِ الْمَتِينُ)، رزاقیت با قدرت و استواری الهی همراه شده است؛ بدین معنا که روزی‌رسانی خداوند بر اقتدار مطلق و تدبیر پایدار الهی استوار است، نه بر قدرتی محدود یا زوال‌پذیر. ازاین‌رو مؤمن در مواجهه با نگرانی‌های معیشتی و آینده، زندگی را صرفاً وابسته به امکانات محدود بشری نمی‌بیند، بلکه آن را در پرتو کفایت و روزی‌رسانی خداوند تفسیر می‌کند.

این معنا در تفسیر نعمت‌های اخروی نیز جلوه‌گر است. ذیل آیه (وَلَهُمْ رِزْقُهُمْ فِيهَا بُكْرَةً

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-19]

وَعَشِیًّا) (مریم: ۶۲)، علامه طباطبایی استمرار رزق را کنایه از دوام لطف، کرامت و امنیت الهی می‌داند؛ به گونه‌ای که رزق اخروی نشانه استمرار عنایت خداوند نسبت به بندگان صالح است (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج۱۴، ص۲۹). فضل‌الله نیز این آیه را نشانه تداوم رحمت الهی و عاملی برای تقویت اعتماد مؤمن به آینده می‌شمارد؛ زیرا بشارت قرآنی به رزق، افزون بر توصیف آخرت، در حیات دنیوی نیز روح امید و اطمینان را در انسان زنده می‌کند (فضل‌الله، ۲۰۰۳م، ج۱۳، ص۱۹۲). بدین‌سان رزاقیت نشان می‌دهد امید قرآنی تنها به آمرزش و نجات معنوی محدود نیست، بلکه تأمین، کفایت و امنیت وجودی انسان را در همه ساحت‌های حیات دربر می‌گیرد.

برآیند دیدگاه‌های مفسران معاصر شیعه آن است که امید در قرآن پیش از آنکه مفهومی روان‌شناختی باشد، حقیقتی الهیاتی و معرفت‌بنیان است. رحمت الهی افق کلی رجاء را می‌گشاید و انسان را از قنوط بازمی‌دارد؛ مغفرت راه بازگشت و جبران را حتی پس از لغزش گشوده نگه می‌دارد؛ لطف الهی در قالب ربوبیت، علم، هدایت و بشارت احساس همراهی پروردگار را در سراسر حیات مؤمن تثبیت می‌کند؛ و رزاقیت نشان می‌دهد خداوند در تأمین نیازهای بندگان نیز سرچشمه اعتماد و آرامش است. ازاین‌رو در الهیات قرآنی مفسران معاصر شیعه، امید بر شناخت چهره رحمانی خداوند استوار است؛ خدایی مهربان، بخشاینده، لطیف و رازق که امید به او انسان را به توبه، اصلاح، پایداری و اعتماد به آینده فرا می‌خواند.

۲-۲. توحید افعالی و امنیت آینده

یکی دیگر از مبانی خداشناختی رجاء در قرآن و تفاسیر معاصر شیعه، باور به توحید افعالی و ربوبیت مستمر خداوند است. بر اساس این مبنا، جهان مجموعه‌ای رها و بی‌غایت نیست، بلکه در همه لحظات تحت تدبیر، علم و اراده الهی قرار دارد. خداوند در منطق قرآن تنها آفریننده آغازین عالم نیست، بلکه پروردگاری است که پیوسته تدبیر می‌کند، هدایت می‌نماید، می‌پروراند و روزی می‌دهد. ازاین‌رو ایمان به توحید افعالی آینده را از قلمرو تصادف و بی‌پناهی خارج کرده و آن را در حوزه تدبیر حکیمانه الهی قرار می‌دهد.

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-19]

بدین ترتیب، مؤمن در مواجهه با دشواری‌ها، دگرگونی‌های اجتماعی و ابهام‌های آینده، خود را تنها نمی‌بیند؛ زیرا باور دارد در پس اسباب و حوادث، اراده‌ای حکیمانه جریان دارد که می‌تواند از دل سختی‌ها گشایش پدید آورد.

۲-۲-۱. فاعلیت حقیقی خداوند و نفی استقلال اسباب

اصل توحید افعالی بیانگر آن است که هیچ فعل و تأثیری در عالم مستقل از خداوند تحقق نمی‌یابد. قرآن نه نقش انسان و اسباب را نفی می‌کند و نه نظام علیت را انکار، بلکه استقلال آنها را رد کرده و همه افعال را در نهایت وابسته به اراده الهی معرفی می‌کند. علامه طباطبایی می‌نویسد: «هیچ فعلی در عالم وجود ندارد مگر آنکه خدای متعال آن را ایجاد کرده و نظام علیت را برقرار ساخته است» (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج۲، ص۱۸۲). بنابراین توحید افعالی به معنای نفی اختیار انسان نیست، بلکه نفی استقلال او در تأثیرگذاری است.

آیه (فَلَمْ تَقْتُلُوهُمْ وَلَٰكِنَّ اللَّهَ قَتَلَهُمْ...) (انفال: ۱۷) از دقیق‌ترین بیانات قرآن درباره نسبت فعل انسان و فعل خداست. قرآن از یک سو فعل را به انسان نسبت می‌دهد و از سوی دیگر تأثیر حقیقی را به خدا بازمی‌گرداند. علامه طباطبایی این بیان را نفی استقلال انسان در اثرگذاری می‌داند تا مؤمنان پس از پیروزی گرفتار غرور نشوند و امید خود را از سرچشمه الهی بدانند (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج۹، ص۵۱). فضل‌الله نیز این آیه را دارای کارکرد تربیتی می‌داند؛ زیرا نتایج نهایی تلاش‌ها در اختیار خداوند است و چنین نگرشی انسان را از یأس حفظ می‌کند (فضل‌الله، ۱۴۲۲ق، ج۹، ص۱۸۶). جوادی آملی نیز آن را بیانگر نسبت طولی فعل انسان و فعل خدا دانسته و این نگرش را زمینه‌ساز توکل، آرامش و امید می‌شمارد (جوادی آملی، ۱۳۸۷ش، ج۱۳، ص۴۳۵).

بدین‌ترتیب، توحید افعالی از دو آسیب جلوگیری می‌کند: غرور در کامیابی و یأس در شکست. مؤمن نه موفقیت را صرفاً حاصل توان خود می‌داند و نه ناکامی را پایان راه؛ زیرا باور دارد قدرت خداوند می‌تواند اسباب را دگرگون سازد. از این رو توحید افعالی یکی از بنیادهای معرفتی رجاء و ضامن پایداری امید در حیات ایمانی است.

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-19]

۲-۲-۲. نظام اسباب؛ نسبت تلاش انسان و مشیت الهی

قرآن کریم نظام اسباب را نفی نمی‌کند، بلکه آن را در طول اراده و مشیت الهی قرار می‌دهد. در جهان‌بینی قرآنی، اسباب طبیعی، اجتماعی و انسانی واقعیت دارند، اما هیچ‌یک مستقل از خداوند نیستند. این نگرش از یک سو انسان را به تلاش، تدبیر و بهره‌گیری از امکانات فرا می‌خواند و از سوی دیگر او را از وابستگی مطلق به ظواهر اسباب بازمی‌دارد. مؤمن می‌کوشد و برنامه‌ریزی می‌کند، اما امید نهایی خود را به اسباب محدود نمی‌سازد، زیرا همه آنها را تحت تدبیر الهی می‌داند.

آیه (قُلِ ٱللَّهُمَّ مَالِكَ ٱلْمُلْكِ...) (آل‌عمران: ۲۶) از آیات بنیادین در این زمینه است. تعبیر «مَالِكَ الْمُلْكِ» بیانگر آن است که همه قدرت‌ها در اصل از آنِ خداوند است و دیگران به‌صورت وابسته از آن بهره می‌برند؛ بنابراین عزت، ذلت، ظهور و افول قدرت‌ها در قلمرو اراده و حکمت الهی قرار دارد. علامه طباطبایی این آیه را شاهدی روشن بر توحید افعالی دانسته و تأکید می‌کند که سلطنت و عزت در نهایت به اراده خداوند بازمی‌گردد و هیچ قدرتی استقلال حقیقی ندارد (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج۳، ص۲۵۷؛ نیز ج۳، ص۲۸۰). فضل‌الله نیز این آیه را ناظر به تربیت روحیه توکل می‌داند؛ زیرا تحولات فردی و اجتماعی تنها به دست انسان‌ها نیست، بلکه تحت مدیریت حکیمانه خداوند قرار دارد و مؤمن حتی در شرایط ضعف نیز امید خود را از دست نمی‌دهد (فضل‌الله، ۱۴۲۲ق، ج۴، ص۱۱۰؛ ۲۰۰۹م، ج۴، ص۲۹۸). جوادی آملی نیز آن را شاهدی بر «توحید در تأثیرگذاری» دانسته و عزت پایدار را در اتصال با خداوند می‌بیند، نه در راه‌های ناپایدار دنیوی (جوادی آملی، ۱۳۸۷، ج۶، ص۴۵۲).

آیه (وَمَا نَتَنَزَّلُ إِلَّا بِأَمْرِ رَبِّكَ... وَمَا كَانَ رَبُّكَ نَسِيًّا) (مریم: ۶۴) نیز گستره ربوبیت الهی را نشان می‌دهد؛ حتی فرشتگان به‌عنوان واسطه‌های فیض استقلالی در فعل ندارند و جز به فرمان خدا عمل نمی‌کنند. طباطبایی این حقیقت را نشانه شمول تدبیر الهی و مایه امید و آرامش مؤمن می‌داند (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج۱۴، ص۲۵۵). فضل‌الله نیز آیه را پاسخی به نگرانی ناشی از تأخیر وحی دانسته و آن را دعوتی به صبر و اعتماد معرفی می‌کند (فضل‌الله، ۱۴۲۲ق، ج۱۴، ص۳۹۵). جوادی آملی نیز تعبیر (وَمَا كَانَ رَبُّكَ نَسِيًّا) را از عمیق‌ترین تعابیر امیدآفرین قرآن دانسته و آن را نشانه فراموش نشدن رنج و تلاش بندگان می‌داند (جوادی

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-19]

آملی، ۱۳۸۷، ج۱۵، ص۳۵۲). بدین‌ترتیب، اسباب در نظام الهی جایگاه دارند، اما استقلال ندارند و همین باور نگرانی نسبت به آینده را کاهش می‌دهد.

۲-۲-۳. کفایت الهی؛ از توکل تا آرامش مؤمنانه

یکی از جلوه‌های امیدآفرین توحید افعالی، باور به کفایت الهی است؛ بدین معنا که خداوند برای بنده‌ای که بر او توکل می‌کند تکیه‌گاهی بسنده است. این حقیقت در آیات (وَمَن يَتَّقِ ٱللَّهَ يَجْعَل لَّهُۥ مَخْرَجًا... وَمَن يَتَوَكَّلْ عَلَى ٱللَّهِ فَهُوَ حَسْبُهُۥ) (طلاق: ۲-۳) بیان شده است. وعده «مخرج» نشان می‌دهد که خداوند برای انسان باتقوا راه برون‌رفت از تنگناها را فراهم می‌سازد. علامه طباطبایی این مخرج را مفهومی فراگیر می‌داند که هم مشکلات دنیوی و هم نجات معنوی و اخروی را دربرمی‌گیرد (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج۱۹، ص۲۵۵). عبارت (فَهُوَ حَسْبُهُۥ) به معنای کافی و بسنده بودن خداست. این کفایت به معنای ترک تلاش نیست، بلکه پیوند دل با قدرت الهی در کنار کوشش عقلانی است. جوادی آملی توکل را عاملی برای رهایی انسان از اضطراب‌های فرساینده دانسته و آن را تکیه‌گاهی فرازمانی معرفی می‌کند که حتی در دشوارترین شرایط امید و آرامش را حفظ می‌کند (جوادی آملی، ۱۳۷۸، ج۲۴، ص۱۱۹). ادامه آیه، (إِنَّ ٱللَّهَ بَٰلِغُ أَمْرِهِۦ) و (قَدْ جَعَلَ ٱللَّهُ لِكُلِّ شَىْءٍ قَدْرًا)، بر حاکمیت تقدیر حکیمانه الهی دلالت دارد و نشان می‌دهد تأخیرها و دشواری‌ها نیز در چارچوب نظامی سنجیده معنا می‌یابند.

۲-۳. حکمت، عدل و عقلانیت امید

حکمت و عدل الهی از مبانی اساسی امید دینی به شمار می‌آیند. قرآن جهان را عرصه تدبیر حکیمانه خداوند معرفی می‌کند که در آن هیچ پدیده‌ای بی‌هدف نیست. آیه (إِنَّ اللهَ لَا يُضِيعُ أَجْرَ الْمُحْسِنِينَ) (توبه: ۱۲۰) بیانگر آن است که هیچ عمل نیکی در نظام الهی ضایع نمی‌شود. فضل‌الله این آیه را نشانه احاطه علمی خداوند و تضمین‌کننده ثبت و محاسبه دقیق اعمال می‌داند که انگیزه پایداری در مسیر خیر را تقویت می‌کند (فضل‌الله، ۱۴۱۹ق، ج۹، ص۴۱۲). باور به حکمت و عدل الهی بنیانی معرفتی برای حسن‌ظن به خداوند فراهم می‌آورد و امید مؤمن را در برابر دشواری‌ها استوار می‌سازد.

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-19]

۲-۳-۱. ضایع نشدن عمل؛ عدالت الهی و پایداری در خیر

یکی از پیامدهای مهم حکمت و عدل الهی، اصل ضایع نشدن عمل صالح است که پشتوانه‌ای اساسی برای امید مؤمنانه محسوب می‌شود؛ زیرا انسان را از احساس بی‌ثمری و فرسودگی می‌رهاند و او را به استمرار در مسیر خیر دعوت می‌کند. آیه (لِيُكَفِّرَ اللهُ عَنْهُمْ أَسْوَأَ الَّذِي عَمِلُوا وَيَجْزِيَهُمْ أَجْرَهُم بِأَحْسَنِ الَّذِي كَانُوا يَعْمَلُونَ) (زمر: ۳۵) بیانگر همین حقیقت است که خداوند نه‌تنها بدی‌ها را می‌پوشاند، بلکه پاداش کارهای نیک را به بهترین وجه عطا می‌کند. در التفسیر الکاشف این آیه نشانه فضل و رحمت مضاعف الهی دانسته شده است؛ زیرا خداوند در برخورد با بندگان، افزون بر عدالت، بر پایه فضل و احسان رفتار می‌کند (التفسیر الکاشف، ج۶، ص۴۱۶). نظام پاداش الهی بر حقیقت اعمال و احاطه علمی خداوند به نیت‌ها و شرایط انسان مبتنی است و هیچ نیت صادقانه و تلاش مخلصانه‌ای از قلمرو علم الهی خارج نمی‌شود. در مجموع، این مبانی نشان می‌دهند که رجاء در قرآن نه احساسی زودگذر، بلکه بر شناختی عمیق از کفایت، حکمت و عدل الهی استوار است و به‌مثابه رکنی اساسی در زیست ایمانی، انسان را به پایداری و حرکت در مسیر کمال فرا می‌خواند.

۲-۳-۲. ابتلا و سختی؛ خوانش تربیتی رنج

یکی از عرصه‌های مهم ظهور حکمت الهی، ابتلا و دشواری‌های زندگی است. قرآن رنج را امری بی‌معنا نمی‌داند، بلکه آن را در چارچوب سنت‌های تربیتی و حکیمانه الهی تفسیر می‌کند. آیه (فَإِنَّ مَعَ الْعُسْرِ يُسْرًا) (شرح: ۵) نشان می‌دهد که در نظام الهی، سختی همواره با امکان گشایش همراه است. مدرسی این همراهی را قانونی واقعی در تدبیر الهی می‌داند، نه صرفاً تسلی روانی؛ زیرا در دل هر دشواری زمینه تحول و گشایش نهفته است (مدرسی، ج۳۰، ص۴۹۳).

در همین چارچوب، ربوبیت الهی معنای ابتلا را روشن‌تر می‌سازد. طیب ربوبیت را تدبیر و پرورش تدریجی موجودات به سوی کمال دانسته و تأکید می‌کند که خداوند انسان را در مسیر رشد رها نمی‌کند (طیب، ج۳، ص۲۹۱). همچنین آیه (إِنَّ رَبِّي عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-19]

قَدِیرٌ) (هود: ۴) بر قدرت مطلق الهی دلالت دارد؛ قدرتی که هیچ بن‌بست حقیقی در برابر آن وجود ندارد. مصطفوی نیز این قدرت همراه با حکمت را مایه اطمینان مؤمن می‌داند؛ زیرا خداوند می‌تواند شرایط دشوار را دگرگون سازد (مصطفوی، ۱۳۷۱، ج۵، ص۱۴۲).

بر این اساس، پیوند حکمت، عدالت، علم و ربوبیت الهی بنیانی برای حسن‌ظن به خداوند فراهم می‌آورد. در این نگاه، هیچ دعا، رنج یا تلاشی از علم الهی پنهان نمی‌ماند؛ ازاین‌رو مؤمن به جای یأس، به تدبیر الهی اعتماد می‌کند و امید او از احساسی گذرا به معرفتی توحیدی و پایدار ارتقا می‌یابد.

نتیجه‌گیری

این پژوهش با هدف تبیین مبانی خداشناختی رجاء در تفاسیر معاصر شیعه و نشان دادن نقش آن‌ها در بازسازی الهیات امید در قرآن انجام شد. مسئله اصلی آن بود که رجاء در خوانش مفسران معاصر شیعه بر چه مبانی خداشناختی استوار است و این مبانی چگونه می‌توانند فهمی منسجم از الهیات امید در قرآن ارائه دهند. نتایج پژوهش نشان داد که در این سنت تفسیری، رجاء صرفاً حالتی عاطفی یا روان‌شناختی نیست، بلکه حقیقتی معرفتی و ایمانی است که بر نحوه شناخت انسان از خداوند و صفات و افعال او مبتنی است.

یافته‌ها نشان داد که نخستین رکن این منظومه، جمال و رحمت الهی است. مفسران معاصر شیعه با تأکید بر صفاتی چون رحمت، غفاریت و توبه‌پذیری، بیان می‌کنند که امید دینی از شناخت چهره رحمت‌گستر خداوند پدید می‌آید؛ خدایی که راه بازگشت را همواره گشوده می‌گذارد و بدین‌سان رجاء را به یکی از بنیادی‌ترین حالات ایمانی تبدیل می‌کند.

رکن دوم، توحید افعالی و ربوبیت مستمر الهی است. بر اساس این دیدگاه، تدبیر عالم و زندگی انسان در قلمرو فعل الهی قرار دارد و جهان رهاشده و بی‌پشتوانه نیست. چنین برداشتی با تقویت توکل، اطمینان و امنیت وجودی، رجاء را از سطح آرزو به سطح اعتماد به تدبیر الهی ارتقا می‌دهد.

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-19]

سومین رکن، حکمت الهی و پیوند آن با حسن‌ظن به خداوند است. در منطق قرآن و در تبیین مفسران معاصر شیعه، خداوند حکیم، عادل، علیم و قادر است؛ ازاین‌رو هیچ عمل نیکی را ضایع نمی‌کند، هیچ ابتلایی را بی‌معنا رقم نمی‌زند و هیچ وضعیتی را بیرون از امکان گشایش باقی نمی‌گذارد.

در نتیجه، الهیات امید در قرآن در تفاسیر معاصر شیعه بر شبکه‌ای منسجم از مبانی خداشناختی- مانند رحمت، ربوبیت، حکمت، عدالت، علم و قدرت الهی-استوار است. در این چارچوب، رجاء نه خوش‌بینی ساده، بلکه صورت‌بندی ایمانی اعتماد به خدای رحیم و حکیم است که آینده انسان را در افق لطف، هدایت و معنا قرار می‌دهد.

فهرست منابع

امامی، عبدالنبی (۱۳۸۹ش)، **فرهنگ قرآن؛ اخلاق حمیده**، قم، مطبوعات دینی.

تهانوی، محمدعلی (۱۱۵۸ق)، **کشاف اصطلاحات الفنون و العلوم**، بیروت، مکتبة لبنان ناشرون.

جرجانی، علی بن محمد (۱۳۰۶ق)، **کتاب التعریفات**، تهران، انتشارات ناصر خسرو.

جوادی آملی، عبدالله (۱۳۷۸ش)، **تسنیم**، قم، اسراء.

حر عاملی، محمد بن حسن (۱۴۰۹ق)، **وسائل الشیعة**، قم، مؤسسه آل البیت، چاپ اول.

راغب اصفهانی، حسین بن محمد (۱۴۱۲ق)، **المفردات فی غریب القرآن**، تحقیق صفوان عدنان داودی، دمشق ـ بیروت، دارالعلم ـ الدار الشامیة، چاپ اول.

زبیدی، محمد بن حسن (۱۹۸۴م)، **طبقات النحویّین و اللغویّین**، تحقیق محمد ابوالفضل ابراهیم، قاهره.

شاه‌عبدالعظیمی، حسین (۱۳۶۳ش)، **تفسیر اثنی عشری**، تهران، میقات.

شعرانی، ابوالحسن (۱۳۸۰ش)، **نثر طوبی**، تحقیق محمد قریب، تهران، اسلامیه.

صادقی تهرانی، محمد (۱۴۰۶ق)، **الفرقان فی تفسیر القرآن بالقرآن و السنه**، قم، فرهنگ اسلامی.

طباطبایی، محمدحسین (۱۳۹۰ق)، **المیزان في تفسیر القرآن**، بیروت، مؤسسة الأعلمي للمطبوعات.

طریحی، فخرالدین (۱۳۷۵ش)، **مجمع البحرین**، تحقیق سید احمد حسینی، تهران، کتابفروشی مرتضوی، چاپ سوم.

طیب، عبدالحسین (۱۳۹۶ش)، **اطیب البیان في تفسیر القرآن**، تهران، اسلام.

عسکری، أبو هلال (۱۴۱۲ق)، **معجم الفروق اللغویة**، تحقیق الشیخ بیت‌الله بیات، قم، مؤسسه النشر الإسلامي التابعة لجماعة المدرسین.

فضل‌الله، محمدحسین (۱۴۱۹ق)، **من وحی القرآن**، بیروت، دار الملاك.

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-19]

فیض کاشانی، محمدمحسن (۱۴۱۷ق)، **المحجة البیضاء فی تهذیب الإحیاء**، تصحیح و تعلیق علی‌اکبر غفاری، قم، مؤسسه انتشارات اسلامی.
فیومی، احمد بن محمد (۱۴۱۴ق)، **المصباح المنیر في غریب الشرح الکبیر للرافعي**، قم، مؤسسة دار الهجرة.
قرشی بنابی، علی‌اکبر (۱۳۷۱ش)، **قاموس قرآن**، تهران، دار الکتب الإسلامیة.
قشیری، عبدالکریم بن هوازن (۱۳۷۴ق)، **رساله قشیریه**، تصحیح بدیع‌الزمان فروزانفر، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی.
کلینی، ابوجعفر محمد بن یعقوب (۱۳۶۲ق)، **الکافی**، تهران، انتشارات اسلامیه، چاپ دوم.
کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۷ق)، **الکافی**، تحقیق علی‌اکبر غفاری، قم، دار الکتب الاسلامیه.
مدرسی، محمدتقی (۱۴۱۹ق)، **من هدی القرآن**، تهران، دار محبي الحسین.
مرتضی زبیدی، محمد بن محمد (۱۴۱۴ق)، **تاج العروس من جواهر القاموس**، تصحیح علی شیری، بیروت، دار الفکر.
مصطفوی، حسن (۱۳۷۱ش)، **التحقیق فی کلمات القرآن الکریم**، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، چاپ اول.
مغنیه، محمدجواد (۱۴۲۴ق)، **التفسیر الکاشف**، قم، دار الکتاب الإسلامي.
مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۴ش)، **تفسیر نمونه**، تهران، دار الکتب الإسلامیه.
نراقی، ملا احمد (۱۳۸۷ش)، **معراج السعادة**، قم، انتشارات علمیه اسلامیه.

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-19]

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-19]